

adw. dr Piotr Sobański LL.M. (Zielona Góra)
Uniwersytet Zielonogórski, Wydział Prawa i Administracji
piotr.sobanski@adwokatura.pl

Możliwość dochodzenia reparacji wojennych od Niemiec przed polskimi sądami

1. Uwagi wstępne

Fundamentalną zasadą prawa międzynarodowego publicznego jest prawo państwa do odszkodowania. Wiąże się ono bezpośrednio z odpowiedzialnością państw za naruszenie prawnomiędzynarodowego zobowiązania. Pojawienie się obowiązku naprawienia przez państwo szkody wiąże się z uprzednim popełnieniem czynu międzynarodowo bezprawnego. Czyn ten polega na działaniu lub zaniechaniu państwa, w wyniku którego zostaje naruszone dane zobowiązanie. Naruszenie ciężącego na państwie zobowiązania międzynarodowego powoduje powstanie nowego stosunku prawnego¹. Naprawienie szkody powinno w miarę możliwości zlikwidować wszelkie następstwa czynu i przywrócić stan, który nie zaistniałby, gdyby czyn nie został popełniony². Jako że dokonanie restytucji w naturze jest zazwyczaj niemożliwe, naprawienie szkody następuje poprzez zapłatę odszkodowania pieniężnego³.

Reparacje, czyli odszkodowania wojenne, są odpowiedzialnością na bezprawie wojny. Ich specyficzny charakter został ukształtowany przez praktykę państw. Reparacje są kategorią obowiązków naprawienia przez państwo szkód wynikających z czynów międzynarodowo bezprawnych. Reparacje obejmują wszelkie roszczenia państwa związane ze szkodami wyrządzonymi w związku z działaniami wojennymi i okupacją, których ma prawo domagać się państwo zwycięskie od państwa pokonanego⁴.

W artykule zostały zawarte rozważania na temat prawa Polski do domagania się nadal reparacji od Niemiec, a także możliwości dochodzenia reparacji poprzez wnoszenie powództw do polskich sądów.

2. Kwestia uprawnienia Polski do dochodzenia reparacji wojennych od Niemiec

Dokonana w 1939 r. agresja Niemiec na Polskę była sprzeczna z prawem międzynarodowym. Znaczny obowiązek odszkodowawczy Niemiec wynikał z samego faktu naruszenia *ius ad bellum*⁵. Zgodnie ze Statutem Międzynarodowego Trybunału Wojskowego z siedzibą w Norymberdze penalizacji podlegało prowadzenie wojny napastniczej, a Trybunał w wydanym po wojnie orzeczeniu oparł się na zakazie wojny

1 Por. m.in.: A. Zbaraszewska, *Dylematy międzynarodowej odpowiedzialności państw*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 1, 2007, s. 47 i n., 58; eadem, *Prawnomiędzynarodowa odpowiedzialność za szkody transgraniczne w środowisku – problem prewencji*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 2, 2008, s. 117.

2 M. Muszyński, *Skuteczność oświadczenia rządu PRL z 23.8.1953 r. w sprawie zrzeczenia się reparacji: rozważania w świetle prawa międzynarodowego*, Kwartalnik Prawa Publicznego, Nr 3, 2004, s. 55.

3 M. N. Shaw, *Prawo międzynarodowe*, Książka i Wiedza, Warszawa 2000, s. 423 i n.; W. Góralczyk, *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Książka i Wiedza, Warszawa 2002, s. 182.

4 A. Kłafkowski, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981, s. 175; S. Hamburg, *Reparacje wojenne w stosunkach polsko-niemieckich, Ekspertyza z dnia 3 stycznia 2004 r.*, Biuro Studiów i Ekspertyz nr 302, IP-105 P (http://biurose.sejm.gov.pl/teksty_pdf_04/e-302.pdf) [data dostępu: 15 marca 2020 r.].

5 Por. m.in.: P. Sobański, *op. cit.*, s. 287 i n.

określonym w pakcie Brianda-Kellogga z 1928 r.⁶.

Trwająca do 1945 r. niemiecka okupacja Polski pozostawała w całkowitej sprzeczności z prawem międzynarodowym⁷. Bezprawna była inkorporacja terenów zachodnich i północnych Polski do Niemiec⁸. Na całym okupowanym terytorium Niemcy, realizując m.in. *Generalplan Ost*, dokonywali wypędzeń Polaków, a na ich miejsce sprowadzano rodziny niemieckie. W ten sposób wcielano w życie ideę *Lebensraum*, zmierzającą do zapewnienia Niemcom przestrzeni życiowej w Europie⁹. Dnia 22 sierpnia 1939 r., a zatem jeszcze przed dokonaniem agresji na Polskę, podczas tajnej konferencji z udziałem głównodowodzących armii niemieckiej Hitler żądał fizycznego wyniszczenia ludności pochodzenia polskiego¹⁰. Ogółem trwająca od 1939 r. do 1945 r. realizacja strategii eksterminacji Polaków nosiła znamiona czynów międzynarodowo bezprawnych. W Statucie Międzynarodowego Trybunału Wojskowego po raz pierwszy użyto terminu zbrodnie przeciwko ludzkości. Trybunał potępił po wojnie niemiecką politykę, która zmierzała do unicestwienia Narodu Polskiego¹¹.

Tytułem reparacji wojennych Polsce zostały przyznane na mocy Umowy Poczdamskiej terytoria, które początkowo nazywano Ziemiami Odzyskanymi, a następnie Ziemiami Zachodnimi i Północnymi¹². Dokonane w 1945 r. kosztem Niemiec zmiany terytorialne miały konstytutywny charakter¹³. Polska otrzymała także majątki niemieckie położone na całym terytorium państwa włącznie z Ziemiami Odzyskanymi¹⁴. Jak trafnie zauważa M. Muszyński, należne Polsce reparacje miały podstawy wynikające wprost z prawa międzynarodowego, zaś Umowę Poczdamską powinno się traktować jako próbę regulacji technicznych aspektów pobierania reparacji. Uregulowania zawarte w Umowie Poczdamskiej z jednej strony nie obejmowały wszelkich roszczeń odszkodowawczych państw zwyciężskich w stosunku do Niemiec, z drugiej strony nie znosiły tych roszczeń ani ich nie ograniczały¹⁵.

6 D. Thüerer, *Modernes Völkerrecht: Ein System im Wandel und Wachstum – Gerechtigkeitsgedanke als Kraft der Veränderung?*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 60, 2000, s. 563.

7 R. Kwiecień, *Okupacja wojenna w świetle prawa międzynarodowego: natura, skutki, nowe tendencje*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Nr 1, 2013, *passim*.

8 W. Góralczyk, *op. cit.*, s. 454; R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2002, s. 64.

9 Szerzej m.in.: C. Madajczyk, *Główne założenia ekspansji terytorialnej faszyzmu niemieckiego*, Dzieje Najnowsze, Nr 1, 1978, s. 61-70.

10 Por.: M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1961, s. 9.

11 P. Sobański, *op. cit.*, s. 287 i n.

12 T. Domińczyk, *Mienie opuszczone i mienie ponemieckie*, Przegląd Sądowy, Nr 9, 2007, s. 5.

13 Szerzej: W. M. Góralski, *Przejęcie własności niemieckiej przez Państwo Polskie po drugiej wojnie światowej na Ziemach Zachodnich i Północnych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze*, Warszawa 2004 (<http://uwlaszczenia.gabo.pl/dok1.php?id=126>) [data dostępu: 24 stycznia 2020 r.]; A. Kłafkowski, *Umowa Poczdamska z dnia 2 VIII 1945 r.*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1960, s. 359; P. Sobański, *Roszczenia Polski wobec RFN w świetle doktryny niemieckiej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu, Poznań 2019, s. 183-185.

14 B. Sierakowski, *Wyłączenie osób narodowości niemieckiej z grona uprawnionych określonych w projekcie ustawy o świadczeniach pieniężnych przyznawanych niektórym osobom, których dotyczyły procesy nacjonalizacji*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 4, 2009, s. 82; J. Barcz, J. A. Frowein, *Ekspertyza w sprawie roszczeń z Niemiec przeciwko Polsce w związku z drugą wojną światową*, 2004 (http://www.mpil.de/files/pdf1/anspr_pol.pdf), s. 10 [data dostępu: 20 lutego 2020 r.]; R. Grzeszczak, *Problematyka roszczeń majątkowych w stosunkach polsko-niemieckich* (<http://robertgrzeszczak.bio.wpia.uw.edu.pl/files/2012/10/PROBLEMATYKA-ROSZCZE%C5%83-MAJ%C4%84-TKOWYCH.pdf>) [data dostępu: 24 stycznia 2020 r.].

15 M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 56; *idem*, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie*

Polska nie otrzymała jak dotąd w całości należnych reparacji od Niemiec. Należy uwzględnić w tym kontekście rozmiar polskich strat wynikłych na skutek wojny. ZSRR poniósł niewątpliwie największe straty osobowe, jednak straty w stosunku do liczby ludności były w Polsce najwyższe spośród wszystkich państw uczestniczących w wojnie¹⁶. Przekraczały one dwukrotnie straty okupowanych państw Europy Wschodniej, a piętnastokrotnie straty państw Europy Zachodniej¹⁷. Również straty materialne Polski w przeliczeniu na jednego mieszkańca należy uznać za najwyższe spośród wszystkich państw alianckich¹⁸.

Omawiając problematykę reparacji wojennych trzeba też mieć na uwadze, że prawo do domagania się odszkodowania może przysługiwać także jednostkom, które mogą obecnie dochodzić niektórych roszczeń wynikających z wojny¹⁹. W praktyce międzynarodowej poza klasycznymi reparacjami należnymi państwu nastąpiło przesunięcie akcentu na indywidualne roszczenia podmiotów prywatnych przeciwko państwu odpowiedzialnemu za zbrodnie wojenne lub zbrodnie przeciwko ludzkości²⁰. K. J. Gruszczyński w tym kontekście zauważa, że reparacje dzielą się na dwa rodzaje: międzynarodowe i indywidualne. Reparacje międzynarodowe wynikają z poniesienia strat finansowych przez państwo napadnięte. Z kolei reparacje indywidualne wynikają z utraty zdrowia, prześladowań lub przymusowej pracy²¹.

Dnia 23 sierpnia 1953 r. Rada Ministrów PRL przyjęła uchwałę zatytułowaną „Oświadczenie Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”²². Zgodnie z treścią oświadczenia, które należy traktować jako międzynarodowy akt jednostronny o charakterze zrzeczenia, miało nastąpić z dniem 1 stycznia 1954 r. zaprzestanie zapłaty reparacji na rzecz Polski²³.

światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze, Wydawnictwo STO, Bielsko-Biała 2003, s. 320.

16 H.-D. Scheermann, *Die Vereinbarungen der Siegermächte des II. Weltkrieges zur Nachkriegsentwicklung Deutschlands*, Dialog Heft 13, Der 8. Mai 1945 – Chancen für ein neues Deutschlands, s. 50; B. Musiał, *Haracz za "wyzwolenie" Polski*, Rzeczpospolita z dnia 21 lipca 2007 r. (<http://archiwum.rp.pl/artukul/697370-Haracz-za-'wyzwolenie'-Polski.html>) [data dostępu: 21 stycznia 2020 r.]; J. Kukułka, *Historia współczesna stosunków międzynarodowych 1945-1996*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1996, s. 28; O. Terlecki, *Najkrótsza historia drugiej wojny światowej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1984, s. 333.

17 Na temat prób oszacowania polskich strat osobowych i ich przybliżonej wysokości szerzej: A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *Szkody wyrządzone Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego. Historia dociekań i szacunków [w:] Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 31-33.

18 Na temat prób oszacowania polskich strat rzeczowych i ich przybliżonej wysokości szerzej: B. Musiał, *Niemieckie żądania roszczeniowe: Racje i prawa zgłaszających roszczenia w świetle historii [w:] Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 74; S. Hambura, *Reparacje...*; A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *op. cit.*, s. 37, 41, 45.

19 Szerzej: S. Hambura, *Reparacje...*

20 Szerzej: J. Kranz, *Reparacje wojenne i roszczenia indywidualne w kontekście relacji polsko-niemieckich*, Państwo i Prawo, Nr 3, 2020, s. 5 i n.

21 K. J. Gruszczyński, *Odpowiedzialność odszkodowawcza NRF w XXI wieku – Próba opisu*, Humanum. Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne, Nr 4, 2017, s. 84.

22 Oświadczenie Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 23 sierpnia 1953 r. ([http://orka.sejm.gov.pl/przeglad.nsf/0/C85AD5FFC3CE29BAC12579370043F929/\\$file/ps69.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/przeglad.nsf/0/C85AD5FFC3CE29BAC12579370043F929/$file/ps69.pdf)) [data dostępu: 1 marca 2020 r.].

23 J. Sandorski, *Zrzeczenie się w 1953 r. przez Polskę reparacji wobec Niemiec w świetle prawa*

Polska uważała w 1953 r. NRD za jedyne państwo niemieckie, nie utrzymując stosunków dyplomatycznych z RFN²⁴. W dniach 20-22 sierpnia 1953 r. odbyły się dwustronne rokowania między ZSRR a NRD²⁵. Zrzeczenie odszkodowań wojennych ma ścisły związek z treścią porozumienia zawartego między rządami ZSRR i NRD dnia 22 sierpnia 1953 r., a ustalenia objęte porozumieniem dotyczyły wyłącznie NRD²⁶. Jedynym adresatem oświadczenia mogła być tylko NRD i nie można traktować oświadczenia jako skierowanego także do RFN²⁷.

Warto też wskazać, że porozumienie rządów NRD i ZSRR z dnia 22 sierpnia 1953 r. odnosiło się do uzyskanej uprzednio zgody ze strony Polski. W dokumentacji Komitetu Centralnego PZPR, Kancelarii Prezesa Rady Ministrów i Ministerstwa Spraw Zagranicznych nie ma jednak dowodów potwierdzających zgodność z prawdą zapewnień rządu ZSRR o dokonaniu uzgodnień z polskim rządem²⁸. Zdaniem J. Sandorskiego można domniemywać, że ZSRR nie przeprowadził rokowań z Polską, których wynikiem byłyby uzgodnienia dotyczące zakończenia pobierania reparacji. Jeżeli ZSRR, podpisując porozumienie z NRD powołał się na nieistniejące uzgodnienia z Polską, dopuścił się oszustwa w świetle prawa międzynarodowego²⁹.

Po wojnie Polska była traktowana przez inne państwa, jako państwo suwerenne³⁰. Polska znajdowała się pod silną presją polityczną ZSRR i w pewnych sytuacjach dyktat ZSRR naruszał jej suwerenność³¹. Wpływ na złożenie przez Polskę w 1953 r. oświadczenia mogła mieć groźba, która nie musi być wyrażona wprost, ale także sposób dorozumiany, m.in. poprzez zadeklarowanie ze strony ZSRR możliwości udzielenia tzw. bratniej, internacjonalistycznej pomocy³². W ocenie J. Sandorskiego w momencie składania oświadczenia nie zostało stwierdzone *expressis verbis* zagrożenie dla Polski. Złożenie oświadczenia było jednak skutkiem dyktatu ZSRR naruszającego suwerenność Polski³³. Jako jedną z podstaw nieważności oświadczenia należy też traktować przymus ekonomiczny, który powinien być bezprawny oraz stanowić poważne zagrożenie dla państwa. J. Sandorski wskazuje, że ZSRR zastosował wobec Polski tego rodzaju przymus

międzynarodowego [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 143.

24 D. Sołtysiak, *Podstawy prawne i implementacja odszkodowań niemieckich dla polskich ofiar eksperymentów pseudomedycznych w latach 1945-1989* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 269; S. Hambura, *Grecy chcą odszkodowań od Niemiec za wojenne krzywdy*, Rzeczpospolita z dnia 28 września 2006 r., s. C3.

25 J. Kukułka, *op. cit.*, s. 82.

26 J. Sandorski, *op. cit.*, s. 123 i n., s. 141.

27 P. Sobański, *op. cit.*, s. 224 i n; R. Jastrzębski, *Opinia prawna w sprawie możliwości dochodzenia przez Polskę od Niemiec odszkodowania za szkody spowodowane przez drugą wojnę światową w związku z umowami międzynarodowymi*, Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu, Warszawa 2017, s. 3.

28 J. Sandorski, *Polnisch-deutsche Vermögensfragen. Eine polnische Sicht*, WeltTrends-Papiere 20, Tom 3, 2007, s. 50

29 *Idem*, *Nieważność zrzeczenia się przez Polskę reparacji wojennych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 3, 2004, s. 65.

30 P. Winczorek, *PRL między legalnością a niesprawiedliwością*, Rzeczpospolita z dnia 21 grudnia 2006 r., s. A9.

31 J. Sandorski, *Zrzeczenie...*, s. 153; *idem*, *Nieważność...*, s. 68; *Idem*, *Polnisch-deutsche...*, s. 49.

32 *Idem*, *Nieważność...*, s. 67.

33 *Ibidem*, s. 65, 67.

ekonomiczny³⁴. Do tego stanowiska przychyliła się M. Muszyński³⁵.

Oświadczenie Polski z 1953 r. o zrzeczeniu się reparacji było w świetle prawa międzynarodowego nieważne *ab initio*, a zatem nie spowodowało skutków prawnych. Jak trafnie zauważa J. Sandorski, zarzut nieważności nie uległ przedawnieniu, gdyż prawo międzynarodowe nie wyznacza terminu, w którym można podnieść ten zarzut³⁶.

W świetle najnowszych badań z uwagi na brak możliwości dotarcia do oryginału oświadczenia z 1953 r. należy powątpiewać, czy rzeczywiście Rada Ministrów PRL przyjęła dnia 23 sierpnia 1953 r. uchwałę pt. „Oświadczenie Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”³⁷. Warto też zauważyć, że Polska po kilkanastu latach nadal domagała się od Niemiec zaspokojenia roszczeń związanych z wojną³⁸. M. Muszyński słusznie zauważa, że późniejsze działania Polski przemawiają przeciw skuteczności oświadczenia z 1953 r.³⁹.

Niezależnie jednak od tego, czy Polska złożyła w 1953 r. nieważne oświadczenie, czy też oświadczenie nie zostało złożone, należy podkreślić, że roszczenia państwa z tytułu reparacji wojennych nie ulegają przedawnieniu. Polska może nadal domagać się reparacji od Niemiec.

3. Pojęcie i ewolucja immunitetu państwowego

Immunitet jest wyjątkiem od zasady jurysdykcji krajowej. M. Muszyński i J. Osiejewicz wskazują, że immunitet można określić jako swego rodzaju licencję udzieloną przez państwo sądu orzekającego, na mocy której na terytorium państwa agendy innego państwa wykonują swoją działalność w ramach kompetencji publicznych⁴⁰.

Kodyfikacja prawa zwyczajowego immunitetu dyplomatycznego nastąpiła za sprawą przyjęcia Konwencji wiedeńskiej o stosunkach dyplomatycznych z dnia 18 kwietnia 1961 r.⁴¹. Z kolei prawo zwyczajowe w zakresie immunitetu konsularnego zostało uregulowane na mocy Konwencji wiedeńskiej o stosunkach konsularnych z dnia 24 kwietnia 1963 r.⁴². Polska ratyfikowała obie konwencje.

Immunitety przedstawicieli państw obcych w sprawach karnych zostały określone w art. 578-584 KPK, a w sprawach cywilnych – w art. 1111-1116 KPC. Zgodnie z art. 1111 § 1 KPC nie mogą być pozywani przed sądy polskie: uwierzytelnieni w Rzeczypospolitej Polskiej szefowie przedstawicielstw dyplomatycznych państw obcych, członkowie personelu dyplomatycznego przedstawicielstw państw obcych w Rzeczypospolitej Polskiej,

34 Szerzej: *Idem, Polnisch-deutsche...*, s. 46, 52; *idem, Znaczenie aktów jednostronnych dla współczesnych stosunków polsko-niemieckich*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 3, 2006, s. 39, 41; *idem, Zrzeczenie...*, s. 147, 150.

35 M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 61-62.

36 J. Sandorski, *Zrzeczenie...*, s. 152; odmiennie m.in.: W. Czaplinski, *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą*, *Przegląd Sejmowy*, Nr 4, 2005, s. 97.

37 Por. m.in. informacje zawarte na stronie: <https://www.tvp.info/38928700/polska-nigdy-nie-zrzekla-sie-reparacji-wojennych> [data dostępu: 12 marca 2020 r.].

38 Por. m.in. dokument Rady Gospodarczej i Społecznej ONZ z dnia 24 listopada 1969 r. – *Kwestia karania zbrodniarzy wojennych oraz osób, które popełniły zbrodnie przeciw ludzkości E/CN.4/1010*, s. 35 i n.; treść dokumentu jest dostępna na stronie <https://digitallibrary.un.org/record/757899> [data dostępu 8 marca 2020 r.].

39 M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 64-65.

40 M. Muszyński, J. Osiejewicz, *Immunitet państwa: instytucja na rozdrożu prawa*, *Polski Przegląd Stosunków Międzynarodowych*, Nr 3, 2013, s. 45-46.

41 Dz.U.1965.37.232.

42 Dz.U.1982.13.98.

inne osoby korzystające z immunitetów dyplomatycznych na mocy ustaw, umów lub powszechnie ustalonych zwyczajów międzynarodowych, a także członkowie rodzin wskazanych wyżej osób, o ile pozostają z nimi we wspólnocie domowej i nie mają obywatelstwa polskiego. W myśl art. 1112 § 1 KPC nie mogą być pozywane przed sądy polskie w sprawach wchodzących w zakres czynności dokonanych w toku pełnienia funkcji urzędowych urzędnicy pełniący funkcje konsularne w imieniu państw obcych niezależnie od posiadanego obywatelstwa. Przepisy art. 1111 § 1 KPC i art. 1112 § 1 KPC nie mają jednak zastosowania w przypadku, gdy państwo wysyłające w sposób wyraźny zrzeknie się immunitetu sądowego w stosunku do osób wymienionych w tych przepisach (art. 1114 § 1 KPC). Jak wynika z art. 1115 § 1 KPC, przeciwko osobom, o których mowa w art. 1111 § 1 KPC i art. 1112 § 1 KPC nie może być prowadzona egzekucja, o ile w danej sprawie tym osobom przysługuje immunitet sądowy. Warto podkreślić, że na podstawie art. 1113 KPC sąd powinien brać pod uwagę immunitet sądowy z urzędu w każdym stanie sprawy, a w razie stwierdzenia jego istnienia odrzucić skierowany do sądu pozew albo wnioski. Rozpoznanie sprawy z naruszeniem immunitetu skutkuje nieważnością postępowania.

W KPC nie zostały zawarte przepisy dotyczące immunitetu jurysdykcyjnego odnoszącego się do innego państwa. Należy podkreślić, że immunitet państwa obcego jest instytucją prawa międzynarodowego publicznego. Z kolei nauka międzynarodowego postępowania cywilnego zajmuje się tą kwestią tylko w takim stopniu, w jakim zagadnienie immunitetu ujawni się w toku postępowania cywilnego. Wykorzystywany jest w tym zakresie dorobek prawa międzynarodowego publicznego⁴³.

W latach 60. XX w. Rada Europy podjęła prace nad projektem konwencji dotyczącej immunitetu⁴⁴. Doprowadziły one do opracowania dnia 16 maja 1972 r. Europejskiej Konwencji o immunitecie państwa⁴⁵, która weszła w życie dnia 11 czerwca 1976 r. Do Konwencji przyjęto Protokół powołujący Europejski Trybunał do spraw Immunitetu Państwa. Trybunał został utworzony dnia 28 maja 1985 r. O ile Niemcy ratyfikowały Konwencję w 1990 r., to Polska, podobnie jak większość członków Rady Europy, nie przystąpiła do Konwencji⁴⁶.

Następnie w ramach prac nad kodyfikacją immunitetu Zgromadzenie Ogólne ONZ za sprawą Rezolucji 59/38 z dnia 2 grudnia 2004 r.⁴⁷ przyjęło Konwencję Narodów Zjednoczonych o immunitetach jurysdykcyjnych państw i ich mienia⁴⁸. Zgodnie z art. 30 Konwencji wejdzie ona w życie trzydziestego dnia od złożenia przez państwa trzydziestego dokumentu ratyfikacyjnego, przyjęcia, zatwierdzenia lub przystąpienia. Konwencję podpisało 28 państw, a 22 państwa ją ratyfikowały. Tak jak większość państw członkowskich ONZ ani Polska, ani Niemcy nie przystąpiły do Konwencji, ani jej nie ratyfikowały⁴⁹. Wprawdzie można ogólnie stwierdzić, że o ile konstrukcja wielu przepisów

43 J. Ciszewski, *Immunitet jurysdykcyjny państw obcych* (<https://sip.lex.pl/#/commentary/587568268/519971>) [data dostępu: 31 marca 2020 r.].

44 J. Ciszewski, *op. cit.*

45 European Convention on State Immunity; treść Konwencji jest dostępna na stronie: <https://rm.coe.int/16800730b1> [data dostępu 2 marca 2020 r.].

46 Informacje na temat stron Konwencji są zawarte na stronie: <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=08000002800c8eb2> [data dostępu 2 marca 2020 r.].

47 Treść Rezolucji jest dostępna na stronie: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/4_1_2004_resolution.pdf [data dostępu 2 marca 2020 r.].

48 United Nations Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property; treść Konwencji jest dostępna na stronie: https://treaties.un.org/doc/source/RecentTexts/English_3_13.pdf [data dostępu 2 marca 2020 r.].

49 Informacje na temat państw, które ratyfikowały, przyjęły, zatwierdziły lub przystąpiły do Konwencji są zawarte na stronie: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=III-13&chapter=3&clang=_en [data dostępu 2 marca 2020 r.].

Konwencji Narodów Zjednoczonych o immunitetach jurysdykcyjnych państw i ich mienia jest zbliżona do przepisów Europejskiej Konwencji o immunitacie państwa z dnia 16 maja 1972 r., to poważne różnice występują w wielu kwestiach szczegółowych⁵⁰.

Immunitet państwa ma na celu ochronę suwerenności państwa, gdy jego majątek, organy lub akty prawne są konfrontowane z suwerennością terytorialną innego państwa. Istota immunitetu państwa wyraża się w tym, że nie może być ono pozywane przed sądami innego państwa (immunitet jurysdykcyjny). Z drugiej strony została wyłączona możliwość wyegzekwowania od innego państwa potencjalnego wyroku sądowego (immunitet egzekucyjny)⁵¹.

Immunitet państwa wywodzi się z zasady suwerennej równości państw, która jest podstawą immunitetu. Sprzeczne z tą zasadą byłoby sprawowanie władzy nad innym państwem – *par in parem non habet imperium*. Zasada immunitetu jurysdykcyjnego państwa obcego została wypracowana w XIX w. na podstawie orzecznictwa sądów w Europie i w Stanach Zjednoczonych. Była ona oparta na koncepcji nieinterwencji oraz poszanowania suwerenności państw⁵². J. Ciszewski zauważa, że do około lat 30. XX w. obowiązywała zasada absolutnego immunitetu jurysdykcyjnego, który przyznawano państwu jako pozwanemu przed sądem innego państwa. Wszelkie działania podejmowane przez państwo obce były chronione immunitetem⁵³.

Na początku XX w. pojawiła się doktryna ograniczonego immunitetu, co było związane ze wzrostem angażowania państw w handel międzynarodowy⁵⁴. Jak wskazuje A. Gubryniewicz, od lat 50. XX w. sądy Stanów Zjednoczonych i państw Europy Zachodniej zaczęły rozróżniać akty dokonane w imieniu państwa na czynności władcze (*acta iure imperii*) i czynności o charakterze prywatnoprawnym (*acta iure gestionis*)⁵⁵. Doprowadziło to do powstania doktryny ograniczonego immunitetu jurysdykcyjnego. Poza zakresem przysługującego państwu immunitetu pozostały czynności dokonywane w ramach szeroko pojętego prawa prywatnego⁵⁶. Skoro te czynności mogą zostać podjęte także przez inne podmioty występujące w obrocie cywilnoprawnym, nie powinny być one objęte immunitetem, gdyż stwarzałyby to nierówność stron⁵⁷. Z kolei działania władcze przysługujące państwu nie powinny podlegać kontroli sądów innych państw i powinny być

50 Szerzej: J. Ciszewski, *op. cit.*.

51 J. Ciszewski, *op. cit.*; M. Muszyński, J. Osiejewicz, *op. cit.*, s. 43.

52 Por.: M. Kałduński, *Immunitet państwa w prawie międzynarodowym w kontekście zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości*, Zeszyty Prawnicze, Nr 2, 2018, s. 93; J. Ciszewski, *op. cit.*; K. J. Gruszczyński, *Immunitet jurysdykcyjny państwa w orzecznictwie sądów krajowych i międzynarodowych*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, Nr 1, 2009, s. 57; J. Menkes, *Immunitet jurysdykcyjny organizacji międzynarodowej – immunitet jurysdykcyjny państwa: kierunki wektorów* (http://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/30711/123-151_Immunitet%20jurysdykcyjny%20organizacji.pdf?sequence=1&isAllowed=y), s. 125 [data dostępu: 11 marca 2020 r.]; A. Wyrozumka, *Rozróżnienie immunitetu państwa oraz immunitetów dyplomatycznych* (https://www.researchgate.net/publication/337108440_Rozroznienie_immunitetu_panstwa_oraz_immunitetow_dyplom atycznych), s. 55 [data dostępu: 11 marca 2020 r.].

53 J. Ciszewski, *op. cit.*

54 L. M. Caplan, *State Immunity, Human Rights, and Jus Cogens: A Critique of the Normative Hierarchy Theory*, *The American Journal of International Law*, Nr 4, 2003, s. 743.

55 A. Gubryniewicz, *Ludobójstwo a immunitet państwa. Ewolucja judykatury amerykańskiej w zakresie procesów cywilnych wytaczanych obcemu państwu z tytułu zbrodni ludobójstwa*, *Kwartalnik Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury*, Zeszyt 2, 2019, s. 5.

56 K. J. Gruszczyński, *Immunitet...*, s. 59; S. Janczarek, *Immunitet jurysdykcyjny państwa a bezwzględnie obowiązujące normy prawa międzynarodowego*, *Państwo i Prawo*, Nr 12, 2009, s. 59.

57 J. Ciszewski, *op. cit.*; Z. Kotuła, *Immunitet jurysdykcyjny państwa a prawa człowieka: przegląd doktryny*, *Folia Iuridica Wratislaviensis* 2/2, 2013, s. 65.

objęte immunitetem⁵⁸. Jedynym kryterium była klasyfikacja aktów państwa ze względu na podział na *acta iure imperii* i czynności o charakterze prywatnoprawnym (*acta iure gestionis*), nie biorąc pod uwagę motywacji i celu, jakie towarzyszyły państwu⁵⁹. M. Muszyński i J. Osiejewicz zauważają, że rozróżnienie na *acta iure imperii* i *acta iure gestionis* dotyczy także spraw związanych z majątkiem państwa w relacji do immunitetu zarówno jurysdykcyjnego, jak i egzekucyjnego⁶⁰.

4. Zagadnienie immunitetu przy naruszeniu norm *ius cogens* prawa międzynarodowego

Jak wskazuje K. Majchrzak, prawo międzynarodowe publiczne można w zasadzie określić jako system prawny o charakterze zwyczajowym, który istnieje bez względu na uregulowania traktatowe. Przykładem norm zwyczajowych są normy *ius cogens*, które bezwzględnie obowiązują całą społeczność międzynarodową⁶¹. Normy *ius cogens* są nadrzędne wobec innych norm prawa międzynarodowego i mają charakter *erga omnes*. Mogą one zostać zmienione jedynie za zgodą całej społeczności międzynarodowej⁶². Państwa są związane normami *ius cogens* niezależnie od ich woli⁶³. Zobowiązania *erga omnes* wynikają we współczesnym prawie międzynarodowym m. in. z uznania bezprawności agresji, ludobójstwa, a także naruszenia norm odnoszących się do podstawowych praw człowieka. Większość norm międzynarodowego prawa humanitarnego ma charakter *ius cogens*⁶⁴.

W orzecznictwie sądów krajowych i międzynarodowych, zwłaszcza od końca lat 90. XX w., rozważana jest kwestia, czy immunitet sądowy państwa obcego przed sądami krajowymi dotyczący *acta iure imperii* obowiązuje m.in. w przypadkach ciężkiego naruszenia praw człowieka, zbrodni wojennych⁶⁵.

Prawo o immunitacie państwa jest zespołem norm zwyczajowych, które podlegają ewolucji zgodnie ze zmieniającą się praktyką państw oraz rozwojem prawa międzynarodowego⁶⁶. Warto dodać, że w Preambule do Europejskiej Konwencji o immunitacie państwa z dnia 16 maja 1972 r. zostało wyraźnie podkreślone, że w prawie międzynarodowym istnieją tendencje do ograniczania immunitetu jurysdykcyjnego państw⁶⁷. Zatem problematyka immunitetu państwowego musi być analizowana głównie z punktu widzenia aktualnego orzecznictwa sądów krajowych i międzynarodowych⁶⁸.

Jak wcześniej wskazano, roszczenia Polski wobec Niemiec z tytułu reparacji

58 J. Ciszewski, *op. cit.*

59 M. Kałduński, *op. cit.*, s. 70.

60 M. Muszyński, J. Osiejewicz, *op. cit.*, s. 48.

61 Por.: K. Majchrzak, *Prawo zwyczajowe jako źródło prawa Unii Europejskiej* (http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/63632/16_Kamila_Majchrzak.pdf), s. 206 [data dostępu: 24 lutego 2020 r.].

62 Szerzej m.in. A. Chmielowiec, *Źródła prawa międzynarodowego – zagadnienia wstępne*, Roczniki Administracji i Prawa, Tom 13, 2013, s. 93.

63 M. Muszyński, *Ograniczenie immunitetu państwa w zakresie niektórych działań iure imperii*, *Ius Novum*, Zeszyt 4, 2013, s. 64; J. Kokott, *Souveräne Gleichheit und Demokratie im Völkerrecht*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 64, 2004, s. 522.

64 Por.: A. Zbaraszewska, *Dylematy...*, s. 47-48; U. Linderfalk, *Normative Conflict and the Fuzziness of the International ius cogens Regime*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 69, 2009, s. 969 i n.

65 Szerzej: J. Ciszewski, *op. cit.*

66 M. Kałduński, *op. cit.*, s. 93.

67 J. Ciszewski, *op. cit.*

68 Szerzej: T. Iwanek, *Normy ius cogens w odniesieniu do zbrodni międzynarodowych a immunitet państwa* (<https://sip.lex.pl/#/monograph/369358274/17>) [data dostępu: 31 marca 2020 r.].

opierają się głównie na odpowiedzialności za naruszenie bezwzględnie obowiązujących norm prawa międzynarodowego. Mimo braku istnienia w prawie międzynarodowym wykazu obowiązujących państwo norm *ius cogens*, zarówno wszczęcie wojny, jak i przebieg okupacji Polski bezsprzecznie naruszały istniejące wówczas normy *ius cogens*⁶⁹.

Polski Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 29 października 2010 r. wydanym w sprawie Natoniewski przeciwko RFN (sygn. akt: IV CSK 465/09)⁷⁰ uznał, że państwo może powoływać się na immunitet jurysdykcyjny w odniesieniu do aktów sił zbrojnych tego państwa dokonanych w czasie konfliktu zbrojnego na terytorium państwa sądu nawet wtedy, gdy akty rażąco naruszały prawo międzynarodowe i były sprzeczne z normami *ius cogens*⁷¹. W postępowaniu powód domagał się zadośćuczynienia za krzywdy doznane w 1944 r. podczas pacyfikacji miejscowości Szczecyn przez niemieckie siły zbrojne⁷². M. Muszyński podkreśla, że w sprawie Natoniewski przeciwko RFN Sąd Najwyższy przed wydaniem orzeczenia skierował do Ministerstwa Sprawiedliwości zapytanie o stanowisko w kwestii przyznania RFN immunitetu⁷³.

Analogiczne rozstrzygnięcia zapadły w rozpoznawanych przez sądy Stanów Zjednoczonych sprawach Siderman i Princz⁷⁴. Należy jednak podkreślić, że w sprawie Princz zostało zgłoszone zdanie odrębne sędzi P. Wald. W zdaniu odrębnym wskazano, że Niemcy poprzez łamanie norm *ius cogens* zrzekły się w sposób dorozumiany immunitetu państwa⁷⁵.

Z kolei grecki Sąd Najwyższy w orzeczeniu z 2000 r. wydanym w sprawie Prefektura Voiotia przeciwko RFN stwierdził, że w przypadku rażącego nadużycia uprawnień suwerennych państwa, a więc w przypadku rażącego naruszenia prawa międzynarodowego, państwo nie jest uprawnione do powoływania się na immunitet jurysdykcyjny. W ocenie greckiego Sądu Najwyższego akty państwa naruszające normy *ius cogens* nie mogą być uznawane za akty *iure imperii*. Sprawa dotyczyła roszczeń spadkobierców osób wymordowanych podczas II wojny światowej przez oddziały niemieckie we wsi Distomo w prefekturze Voiotia. RFN podniosła zarzut immunitetu jurysdykcyjnego, który nie został uznany przez Sąd Najwyższy⁷⁶. W sprawie Distomo zastosowano doktrynę dorozumianego zrzeczenia się immunitetu (theory of implied waiver)⁷⁷.

69 J. Sandorski, *Opieka dyplomatyczna a międzynarodowa ochrona praw człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2006, s. 26.

70 Treść wyroku jest dostępna na stronie: <http://sn.pl/Sites/orzecznictwo/Orzeczenia1/IV%20CSK%20465-09-1.pdf> [data dostępu 2 marca 2020 r.].

71 Szerzej m in. A. Gubrynowicz, *op. cit.*, s. 9; M. Muszyński, J. Osiejewicz, *op. cit.*, s. 61-63; T. Iwanek, *op. cit.*

72 Szerzej: E. Olas, *Immunitet jurysdykcyjny państwa w wybranych orzeczeniach sądów krajowych*, Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego, Vol. X, 2012, s. 59.

73 M. Muszyński, *Ograniczenie...*, s. 74.

74 Na temat sprawy Princz szerzej: W. P. Nagan, J. L. Root, *The Emerging Restrictions on Sovereign Immunity: Peremptory Norms of International Law, the U.N. Charter, and the Application of Modern Communications Theory* (<https://scholarship.law.ufl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1586&context=faculty>) [data dostępu 6 kwietnia 2020 r.]; na temat spraw Princz i Siderman szerzej: X. Yang, *Jus Cogens and State Immunity* (<http://www.nzlii.org/nz/journals/NZYbkIntLaw/2006/7.html>) [data dostępu 10 kwietnia 2020 r.].

75 Szerzej: T. Iwanek, *op. cit.*; L. M. Caplan, *op. cit.*, s. 767.

76 Szerzej: M. Kałuński, *op. cit.*, s. 75-76; E. Olas, *op. cit.*, s. 55-56; M. Muszyński, J. Osiejewicz, *op. cit.*, s. 64-65.

77 L. McGregor, *State Immunity and Jus Cogens*, *The International and Comparative Law Quarterly*, Nr 2, 2006, s. 440.; szerzej na temat doktryny dorozumianego zrzeczenia się immunitetu: L. M. Caplan, *op. cit.*, s. 765 i n.

Włoski Sąd Najwyższy w wyroku z 2003 r. wydanym w sprawie Ferrini przeciwko RFN również odmówił uznania, że RFN jest chroniona immunitetem jurysdykcyjnym⁷⁸. W toku wszczętego we Włoszech postępowania Luigi Ferrini domagał się od RFN zadośćuczynienia za krzywdy, których doznał w okresie II wojny światowej, polegające głównie na poniżającym, nieludzkim traktowaniu podczas gdy był uwięziony. Po zatrzymaniu w sierpniu 1944 r. przez niemieckich żołnierzy Luigi Ferrini został przetransportowany do Niemiec. Zmuszono go do pracy w zakładach zbrojeniowych, która trwała do kwietnia 1945 r.⁷⁹. Włoski Sąd Najwyższy w orzeczeniu stwierdził, że okoliczności sprawy nakazują znalezienie równowagi między dwoma zespołami norm. Otóż prawo międzynarodowe zakazuje dopuszczania się zbrodni wojennych, a także chroni prawa człowieka. Z drugiej strony w prawie międzynarodowym obowiązuje zasada suwerennej równości państw, której emanacją jest immunitet jurysdykcyjny państwa. Ciężar zarzutów pod adresem RFN dotyczących naruszenia norm *ius cogens* był tak istotny, że ta okoliczność przeważała na rzecz odmowy uznania istnienia immunitetu jurysdykcyjnego przez Sąd Najwyższy⁸⁰.

W analogiczny sposób sądy włoskie orzekały w licznych tego rodzaju sprawach. Włoski Sąd Kasacyjny potwierdził praktykę wynikającą ze sprawy Ferrini w 14 innych postępowaniach. RFN, przerażona konsekwencjami procedowania włoskich sądów, zareagowała na to wniesieniem dnia 23 grudnia 2008 r. sprawy przeciwko Włochom do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, która zakończyła się wydanym w 2012 r. orzeczeniem na korzyść RFN⁸¹. Warto dodać, że kontynuując włoską linię orzeczniczą w zakresie możliwości uchylenia immunitetu jurysdykcyjnego, dnia 2 listopada 2017 r. włoski sąd w Sulmonie, orzekając w sprawie R.G.A.C.C. 20/2015 nakazał rządowi RFN zapłatę odszkodowania na rzecz gminy Roccaraso i spadkobierców ofiar dokonanej w listopadzie 1943 r. niemieckiej masakry⁸². RFN konsekwentnie reprezentuje stanowisko, że immunitet zawsze przysługuje państwu w przypadku działań *iure imperii*⁸³.

Należy zatem zauważyć, że stanowisko w zakresie nieuwzględniania immunitetu państwa w przypadku naruszenia prawa międzynarodowego pojawia się coraz częściej w piśmiennictwie. Uzasadnieniem jest tu nadrzędność norm *ius cogens* w hierarchicznym systemie, która powoduje odpowiedzialność państw za złamanie tego rodzaju norm. Zatem immunitet państwa, będący regułą niższej rangi, nie powinien być stosowany w razie nieprzestrzegania norm *ius cogens*⁸⁴. Tę doktrynę określa się mianem doktryny normatywnej hierarchii (normative hierarchy theory). Została ona zastosowana przez włoskie sądy w wyżej wskazanych sprawach przeciwko RFN⁸⁵.

J. Gudowski i G. Bieniek wskazują, że w polskiej doktrynie i orzecznictwie nie ma jednolitego poglądu co do tego, jaka jest podstawa normatywna immunitetu jurysdykcyjnego państwa obcego na gruncie prawa polskiego⁸⁶. Należy jednak mieć na

78 Szerzej: M. Kałduński, *op. cit.*, s. 76.

79 Szerzej: M. Kałduński, *op. cit.*, s. 76-77; E. Olas, *op. cit.*, s. 56-57.

80 Szerzej: M. Kałduński, *op. cit.*, s. 76-79; M. Muszyński, J. Osiejewicz, *op. cit.*, s. 63-64.

81 M. Muszyński, *Ograniczenie...*, s. 60; T. Iwanek, *op. cit.*

82 Treść wyroku jest dostępna na stronie: http://www.europeanrights.eu/public/sentenze/ITA-Tribunale_di_Sulmona_strage_di_pietransieri_Sulmona.pdf [data dostępu 2 marca 2020 r.].

83 Por. m.in.: M. Ney, *Sovereign Immunities of States: A German Perspective* [w:] *Immunities in the Age of Global Constitutionalism*, red. A. Peters, E. Lagrange, S. Oeter, C. Tomuschat, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 2014, s. 36 i n.

84 Por.: L. M. Caplan, *op. cit.*, s. 741-742; M. Muszyński, J. Osiejewicz, *op. cit.*, s. 68-69.

85 L. McGregor, *op. cit.*, s. 440.

86 Szerzej: J. Gudowski, G. Bieniek, *Komentarz do art. 415 KC* (<https://sip.lex.pl/#/commentary/587754718/552158>) [data dostępu: 31 marca 2020 r.].

uwadze, że Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 29 października 2010 r. wydanym w sprawie sygn. akt: IV CSK 465/09 stwierdził wprawdzie, że Niemcy są chronione immunitetem, ale zaznaczył, że immunitet przysługuje na obecnym etapie rozwoju prawa międzynarodowego publicznego, tj. na etapie rozwoju ocenianym na dzień wydania orzeczenia⁸⁷.

Różnice w orzecznictwie sądów krajowych, odnoszącym się do instytucji immunitetu państwa, potwierdzają nie tylko brak jednoznaczności praktyki, ale w zakresie *opinio iuris* państwową zgodę nie na immunitet, ale na taką wieloznaczność⁸⁸. Normy zwyczajowe dotyczące immunitetu państwa należą do grupy norm prawa międzynarodowego, które są bezpośrednio kształtowane przez orzecznictwo sądów krajowych. Dotychczasowa ewolucja tych norm miała początek właśnie w ramach rozstrzygnięć sądów krajowych⁸⁹. Dokonanie zbrodni wojennych lub zbrodni przeciwko ludzkości coraz częściej postrzega się jako dorozumiane zrzeczenie immunitetu⁹⁰. W prawie międzynarodowym daje się zauważyć istnienie tendencji do ograniczenia przedmiotowego immunitetu państwa i wyłączenia spod jego zakresu roszczeń z tytułu zbrodni wojennych oraz zbrodni przeciwko ludzkości⁹¹.

Ewolucji instytucji immunitetu jurysdykcyjnego państwa nie można postrzegać jako już zakończonej. Niektóre państwa dostrzegają konieczność udzielenia ochrony prawnej jednostkom, gdy państwo działające w sferze imperium narusza normy *ius cogens*. Dlatego podejmowane są próby coraz dalszego ograniczenia możliwości powoływania się na immunitet. Do tej koncepcji przychyła się również część doktryny⁹². O ile orzeczenia sądów krajowych nie są źródłem prawa międzynarodowego, to jednak wywierają wpływ na kształtowanie się prawa międzynarodowego⁹³. Skoro immunitet państwa to zwyczajowe prawo międzynarodowe, przy jego ustalaniu należy brać pod uwagę praktykę sądową państw⁹⁴. M. Muszyński słusznie zwrócił uwagę na fakt, że ostatnie dekady charakteryzuje postępująca erozja immunitetu na bazie aksjologicznej⁹⁵.

Jak wskazano wyżej, dnia 23 grudnia 2008 r. RFN wszczęła postępowanie przeciwko Włochom przed Międzynarodowym Trybunałem Sprawiedliwości⁹⁶. Zgodnie z niemiecką argumentacją odmowa przyznania RFN immunitetu naruszyła prawo międzynarodowe⁹⁷. MTS stwierdził, że RFN jest chroniona immunitetem w sprawach dotyczących roszczeń ofiar niemieckiego bezprawia podczas II wojny światowej⁹⁸. MTS nie podzielił poglądu Włoch, które uznawały, że immunitet państwa nie przysługuje w odniesieniu do popełnionych przez armię jednego państwa na terytorium obcego państwa czynów, będących zbrodniami wojennymi i zbrodniami przeciwko ludzkości⁹⁹. MTS potwierdził, że akty państwa niemieckiego były bezprawne i mogą być określone jako wykazujące całkowity brak szacunku dla elementarnych względów ludzkości. MTS

87 Szerzej: J. Gudowski, G. Bieniek, *Komentarz do art. 415 KC* (<https://sip.lex.pl/#/commentary/587754718/552158>) [data dostępu: 31 marca 2020 r.].

88 M. Muszyński, *Ograniczenie...*, s. 61.

89 Por.: S. Knuchel, *State Immunity and the Promise of Jus Cogens*, *Northwestern Journal of International Human Rights*, Volume 9, 2011, s. 182; E. Olas, *op. cit.*, s. 48.

90 Por.: M. Kałduński, *op. cit.*, s. 91.

91 M. Kałduński, *op. cit.*, s. 93.

92 Por.: Z. Kotuła, *op. cit.*, s. 66; L. M. Caplan, *op. cit.*, s. 745.

93 E. Olas, *op. cit.*, s. 50.

94 M. Kałduński, *op. cit.*, s. 70.

95 M. Muszyński, *Ograniczenie...*, s. 61.

96 Szerzej: M. Kałduński, *op. cit.*, s. 79; E. Olas, *op. cit.*, s. 50.

97 M. Muszyński, *Ograniczenie...*, s. 60; szerzej: M. Kałduński, *op. cit.*, s. 80.

98 Szerzej: M. Muszyński, J. Osiejewicz, *op. cit.*, s. 66-68.

99 Szerzej: Z. Kotuła, *op. cit.*, s. 74.

potraktował działania niemieckich sił zbrojnych jako *acta iure imperii*. MTS uznał, że immunitet państwa ma co do zasady proceduralny charakter, reguluje wykonywanie jurysdykcji w odniesieniu do danego postępowania i jest całkowicie odmienny od prawa materialnego, które stwierdza, czy dane zachowanie było zgodne z prawem, czy nie¹⁰⁰. MTS zarzucił rozumowaniu strony włoskiej brak logiki i uznał, że skoro immunitet ma charakter wstępny i decyduje o wykonywaniu suwerenności terytorialnej przez państwo, to sąd krajowy jest zobowiązany do zbadania, czy immunitet znajduje zastosowanie w danej sprawie, zanim przejdzie do ewentualnego badania merytorycznego zasadności roszczenia¹⁰¹. W przeciwnym wypadku rozpatrzenie wstępnej kwestii dotyczącej immunitetu jurysdykcyjnego wymagałoby merytorycznego rozpoznawania sprawy. Wyłączenie immunitetu jedynie na podstawie twierdzeń powoda dotyczących ciężaru zarzutu byłoby negacją istoty immunitetu¹⁰². Jeżeli immunitet miałby zależeć od faktu naruszenia norm *ius cogens*, w tym prawa konfliktów zbrojnych, to wówczas sąd musiałby zbadać roszczenie merytorycznie, aby stwierdzić, czy państwu przysługuje jurysdykcja do rozpoznania sprawy. Immunitet mógłby zostać zanegowany przez umiejętne sformułowanie roszczenia. MTS uznał przy tym, że na dzień wydania orzeczenia prawo zwyczajowe nie rozwinęło się do punktu, w którym państwo nie byłoby uprawnione do immunitetu w przypadku naruszenia *ius cogens*, w tym międzynarodowego prawa humanitarnego¹⁰³.

Przyjęcie przez MTS proceduralnego charakteru immunitetu i uznanie jego obowiązywania w przypadku działań sprzecznych z *ius cogens* spotkało się ze słuszną krytyką w literaturze przedmiotu¹⁰⁴. Na uwagę zasługuje też fakt sporządzenia do orzeczenia trzech opinii indywidualnych oraz trzech opinii odrębnych¹⁰⁵.

Współczesna doktryna stopniowo rozstrzyga konflikty między prawem do dostępu do sądu i immunitetem państwa na rzecz prawa do dostępu do sądu. Dotyczy to głównie zbrodni międzynarodowych. Zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości nie mogą być traktowane na równi z aktami *iure imperii*. Stanowią względnie osobną kategorię działań państwa. Byłaby to trzecia kategoria działań państwa, istniejąca obok aktów *iure imperii* i *iure gestionis*¹⁰⁶.

Immunitet państwa traktowany jako norma o charakterze proceduralnym z założenia uniemożliwia rozstrzygnięcie sprawy przeciwko państwu naruszającemu *ius cogens* i realizację odpowiedzialności tego państwa m.in. za zbrodnie międzynarodowe. Przede wszystkim jednak należy zaznaczyć, że w prawie międzynarodowym nie istnieje podział na normy materialne i normy proceduralne na wzór prawa krajowego, a każda reguła międzynarodowego porządku prawnego może być sprzeczna z inną regułą¹⁰⁷. W prawie międzynarodowym publicznym nie należy dokonywać analogii z prawem cywilnym¹⁰⁸.

O ile zawsze jest możliwe podjęcie negocjacji z państwem-sprawcą, to problemem staje się sytuacja, gdy państwo-sprawca blokuje dochodzenie roszczeń przed własnymi sądami lub odmawia zaspokojenia roszczeń poszkodowanych w inny sposób¹⁰⁹.

100M. Kałduński, *op. cit.*, s. 80-81.

101M. Kałduński, *op. cit.*, s. 81; Z. Kotuła, *op. cit.*, s. 74.

102Z. Kotuła, *op. cit.*, s. 74.

103M. Kałduński, *op. cit.*, s. 82.

104Szerzej: M. Kałduński, *op. cit.*, s. 91.

105Szerzej: Z. Kotuła, *op. cit.*, s. 74.

106Por.: S. Knuchel, *op. cit.*, s. 164 i n.; M. Kałduński, *op. cit.*, s. 84, 91.

107M. Kałduński, *op. cit.*, s. 91-92.

108P. Sobański, *op. cit.*, s. 209.

109M. Kałduński, *op. cit.*, s. 92.

Wprawdzie państwo udziela opieki dyplomatycznej w przypadku działania innego państwa sprzecznego z prawem międzynarodowym, które skutkuje powstaniem szkody, to opieka dyplomatyczna nie może być traktowana jako efektywny środek dochodzenia roszczeń. Nie jest ona środkiem rozstrzygnięcia sporów. Skuteczność działania państwa w ramach opieki dyplomatycznej zależy od państwa-sprawcy i jego chęci wypłaty odszkodowań¹¹⁰. W świetle powyższego immunitet, który przysługiwałby w odniesieniu do aktów niemających charakteru *iure gestionis*, efektywnie blokowałby prawo do sądu i realizację odpowiedzialności państwa-sprawcy za przestępstwa międzynarodowe. Jak wskazuje M. Kałduński, przewidziany w prawie międzynarodowym zakaz naruszania norm *ius cogens* staje się w tej sytuacji martwą literą prawa, które nie znajduje rzeczywistego zastosowania w praktyce. Interes społeczności międzynarodowej wymaga, aby państwa odpowiedzialne za naruszenie norm *ius cogens* nie uniknęły odpowiedzialności. Zatem immunitet państwa reprezentujący suwerenność państwową powinien ustąpić przed normami *ius cogens*, które są normami hierarchicznie wyższymi. W przeciwnej sytuacji należy uznać, że pojawia się niesprawiedliwość¹¹¹.

Jak wskazuje słusznie M. Muszyński, wydaje się być uprawniony pogląd, że w aktualnych realiach prawnomiędzynarodowych w razie naruszenia norm *ius cogens* powinno wymagać uzasadnienia nie tyle prawo jednostki do sądu z obcym państwem, ale oczekiwanie obcego państwa, aby przyznać mu immunitet w danej sprawie zawistej przed sądem krajowym innego państwa¹¹². Również państwo, które naruszyło *ius cogens* i zostało pozwane przez pokrzywdzone państwo przed sądem tego państwa, powinno wykazać, że jest chronione immunitetem.

5. Uwagi końcowe

W kontekście aktualnej możliwości domagania się od RFN zarówno przez Polskę jak i Polaków odszkodowań związanych z wojną i okupacją, należy podkreślić, że immunitet jurysdykcyjny państw nie ma obecnie na pewno charakteru bezwzględny. Pogląd, zgodnie z którym immunitet miałby charakter nieograniczony, jako emanacja zasady *par in parem non habet imperium*, jest anachroniczny. W analogiczny sposób należy nawet traktować, mający wpływ na możliwość powoływania się na immunitet, dychotomiczny podział na *acta iure imperii* i *acta iure gestionis*. Instytucja immunitetu ulega postępującej zmianie z uwagi na rozwój prawa międzynarodowego. Nie istnieje zwyczaj międzynarodowy, który zabraniałby możliwości skutecznego powoływania się na immunitet w razie naruszenia *ius cogens* przez pozwane państwo. Międzynarodowe prawo zwyczajowe kształtuje się wraz z upływem lat i ma na nie duży wpływ orzecznictwo sądów poszczególnych państw.

W przypadku rażącego nadużycia uprawnień suwerennych, które naruszyły normy *ius cogens* prawa międzynarodowego państwo nie jest uprawnione do powoływania się na immunitet jurysdykcyjny przed sądem państwa dotkniętego czynami międzynarodowo bezprawnymi z uwagi na rangę naruszenia prawa międzynarodowego. Bez znaczenia są przy tym teoretyczne rozważania, czy akty państwa naruszające normy *ius cogens* nie mogą być uznawane za *acta iure imperii*, czy też stanowią one nadużycie prawa państwa do dokonywania aktów *iure imperii*, ale nadal mieszczą się w kategorii aktów *iure imperii*.

110Por.: P. Sobański, *op. cit.*, s. 306; P. Łaski, I. Gawłowicz, *Uwagi o prawnomiędzynarodowej odpowiedzialności państw*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Roczniki Prawnicze, Nr 22, 2010, s. 29 (17-39); M. Kałduński, *op. cit.*, s. 92.

111M. Kałduński, *op. cit.*, s. 89, 90, 92.

112Por.: M. Muszyński, *Ograniczenie...*, s. 62.

Możliwość dochodzenia reparacji wojennych od Niemiec przed polskimi sądami

Nie można na pewno arbitralnie uznać, że państwa zgodnie z prawem zwyczajowym nie są chronione immunitetem jedynie w przypadku dokonania aktów *iure gestionis*. Nie sposób traktować immunitetu jurysdykcyjnego jako normy o charakterze proceduralnym, gdyż w prawie międzynarodowym nie istnieje podział na normy materialne i normy proceduralne, tak jak ma to miejsce w prawie krajowym poszczególnych państw.

Aktualny etap rozwoju prawa międzynarodowego umożliwia zatem dochodzenie roszczeń reparacyjnych przed polskimi sądami, o ile Niemcy odmówią uznania podniesionych w przyszłości roszczeń reparacyjnych i zablokują dochodzenie tych roszczeń przed niemieckimi sądami.

Warto jednak zastanowić się na ile prawdopodobne stanie się wykonanie orzeczeń wydanych przez polskie sądy, gdy Niemcy odmówią ich wykonania. Czy zostaną one wykonane, czy będą miały jedynie symboliczny charakter, czy też mogą stać się środkiem politycznego nacisku ze strony Polski?

Streszczenie:

Rozważania zawarte w artykule odnoszą się do uprawnienia Polski do domagania się nadal reparacji od Niemiec oraz możliwości ich dochodzenia poprzez wnoszenie powództw do polskich sądów. W artykule zostało wykazane że immunitet jurysdykcyjny państw obecnie nie ma charakteru bezwzględny, a państwa naruszające normy *ius cogens* nie powinny powoływać się na immunitet. Polska nie zrzekła się reparacji związanych z II wojną światową i jest nadal uprawniona do domagania się ich od Niemiec. Roszczenia państwa z tytułu reparacji wojennych nie ulegają przedawnieniu. Możliwe jest dochodzenie reparacji przed polskimi sądami, jeżeli Niemcy odmówią uznania roszczeń reparacyjnych i zablokują dochodzenie tych roszczeń przed niemieckimi sądami.

Słowa kluczowe:

reparacje wojenne, reparacje od Niemiec, immunitet jurysdykcyjny, immunitet państwa, *ius cogens*, *acta iure imperii*, *acta iure gestionis*

The possibility of demanding war reparations from Germany in Polish courts

Abstract:

The paper focuses on the possibility of demanding war reparations from Germany in Polish courts.

War reparations are payments intended to cover damage or injury inflicted as a result of war.

The declaration of the Polish government of 1953 is burdened with a defect in a declaration of will. Poland has right to demand war reparations from Germany.

The German wrongful acts had violated peremptory norms of international law (*ius cogens*). State immunity should be limited as much as possible so as to give a right to claim before a foreign court with regard to the breach of *ius cogens*. *Ius cogens* norms should prevail over immunity. The state is obliged to respect international law. State acts that violate peremptory norms cannot be regarded as *acta iure imperii*. The violation of *ius cogens* constitutes an implied waiver of immunity.

Poland could use effective legal remedies to get reparations. Therefore, Poland could claim its right before Polish courts and Germany do not enjoy immunity in Polish courts.

Key words:

war reparations, German reparations, jurisdiction immunity, state immunity, *ius cogens*, *acta iure imperii*, *acta iure gestionis*

Literatura:

Barcz J., Frowein J. A., *Ekspertyza w sprawie roszczeń z Niemiec przeciwko Polsce w związku z drugą wojną światową*, 2004 (http://www.mpil.de/files/pdf1/anspr_pol.pdf) [data dostępu: 20 lutego 2020 r.].

Bierzanek R., Symonides J., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2002.

Broszat M., *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1961.

Caplan L. M., *State Immunity, Human Rights, and Jus Cogens: A Critique of the Normative Hierarchy Theory*, *The American Journal of International Law*, Nr 4, 2003, s. 741-781.

Chmielowiec A., *Źródła prawa międzynarodowego – zagadnienia wstępne*, *Roczniki Administracji i Prawa*,

Tom 13, 2013, s. 89-101.

Ciszewski J., *Immunitet jurysdykcyjny państw obcych* (<https://sip.lex.pl/#/commentary/587568268/519971>) [data dostępu: 31 marca 2020 r.].

Czapliński W., *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą*, Przegląd Sejmowy, Nr 4, 2005, s. 93-98.

Dominińczyk T., *Mienie opuszczone i mienie ponemieckie*, Przegląd Sądowy, Nr 9, 2007, s. 5-17.

Eberhardt A., Gniazdowski M., Jaskułowski T., Krzysztofowicz M., *Szkody wyrządzone Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego. Historia dociekań i szacunków [w:] Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 11-54.

Góralczyk W., *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Książka i Wiedza, Warszawa 2002.

Góralski W. M., *Przejęcie własności niemieckiej przez Państwo Polskie po drugiej wojnie światowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze*, Warszawa 2004 (<http://uwlaszczenia.gabo.pl/dok1.php?id=126>) [data dostępu: 24 stycznia 2020 r.].

Gruszczyński K. J., *Immunitet jurysdykcyjny państwa w orzecznictwie sądów krajowych i międzynarodowych*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, Nr 1, 2009, s. 57-82.

Gruszczyński K. J., *Odpowiedzialność odszkodowawcza NRF w XXI wieku – Próba opisu*, Humanum. Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne, Nr 4, 2017, s. 81-115.

Grzeszczak R., *Problematyka roszczeń majątkowych w stosunkach polsko-niemieckich* (<http://robertgrzeszczak.bio.wpia.uw.edu.pl/files/2012/10/PROBLEMATYKA-ROSZCZE%C5%83-MAJ%C4%84TKOWYCH.pdf>) [data dostępu: 24 stycznia 2020 r.].

Gubrynowicz A., *Ludobójstwo a immunitet państwa. Ewolucja judykatury amerykańskiej w zakresie procesów cywilnych wytaczanych obcemu państwu z tytułu zbrodni ludobójstwa*, Kwartalnik Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury, Zeszyt 2, 2019, s. 5-43.

Gudowski J., Bieniek G., *Komentarz do art. 415 KC* (<https://sip.lex.pl/#/commentary/587754718/552158>) [data dostępu: 31 marca 2020 r.].

Hambura S., *Grecy chcą odszkodowań od Niemiec za wojenne krzywdy*, Rzeczpospolita z dnia 28 września 2006 r., s. C3.

Hambura S., *Reparacje wojenne w stosunkach polsko-niemieckich*, Ekspertyza z dnia 3 stycznia 2004 r., Biuro Studiów i Ekspertyz nr 302, IP-105 P (http://biurose.sejm.gov.pl/teksty_pdf_04/e-302.pdf) [data dostępu: 15 marca 2020 r.].

Iwanek T., *Normy ius cogens w odniesieniu do zbrodni międzynarodowych a immunitet państwa* (<https://sip.lex.pl/#/monograph/369358274/17>) [data dostępu: 31 marca 2020 r.].

Janczarek S., *Immunitet jurysdykcyjny państwa a bezwzględnie obowiązujące normy prawa międzynarodowego*, Państwo i Prawo 12/2009, s. 57-68.

Jastrzębski R., *Opinia prawna w sprawie możliwości dochodzenia przez Polskę od Niemiec odszkodowania za szkody spowodowane przez drugą wojnę światową w związku z umowami międzynarodowymi*, Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu, Warszawa 2017.

Kałuński M., *Immunitet państwa w prawie międzynarodowym w kontekście zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości*, Zeszyty Prawnicze, Nr 2, 2018, s. 67-95.

Kłaflowski A., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981.

Kłaflowski A., *Umowa Poczdamska z dnia 2 VIII 1945 r.*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1960.

Knuchel S., *State Immunity and the Promise of Jus Cogens*, Northwestern Journal of International Human Rights, Volume 9, 2011, s. 149-183.

Kokott J., *Souveräne Gleichheit und Demokratie im Völkerrecht*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 64, 2004, s. 517-533.

Kotula Z., *Immunitet jurysdykcyjny państwa a prawa człowieka: przegląd doktryny*, Folia Iuridica Wratislaviensis 2/2, 2013, 60-103.

Kranz J., *Reparacje wojenne i roszczenia indywidualne w kontekście relacji polsko-niemieckich*, Państwo i Prawo, Nr 3, 2020, s. 5-28.

Kukułka J., *Historia współczesna stosunków międzynarodowych 1945-1996*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1996.

Kwiecień R., *Okupacja wojenna w świetle prawa międzynarodowego: natura, skutki, nowe tendencje*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Nr 1, 2013, s. 65-80.

Linderfalk U., *Normative Conflict and the Fuzziness of the International ius cogens Regime*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 69, 2009, s. 961-977.

Łaski P., I. Gawłowicz I., *Uwagi o prawnomiędzynarodowej odpowiedzialności państw*, Zeszyty Naukowe

Możliwość dochodzenia reparacji wojennych od Niemiec przed polskimi sądami

Uniwersytetu Szczecińskiego, *Roczniki Prawnicze*, Nr 22, 2010, s. 17-39.

Madajczyk C., *Główne założenia ekspansji terytorialnej faszyzmu niemieckiego*, *Dzieje Najnowsze*, Nr 1, 1978, s. 57-72.

Majchrzak K., *Prawo zwyczajowe jako źródło prawa Unii Europejskiej* (http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/63632/16_Kamila_Majchrzak.pdf), s. 205-216 [data dostępu: 24 lutego 2020 r.].

McGregor L., *State Immunity and Jus Cogens*, *The International and Comparative Law Quarterly*, Nr 2, 2006, s. 437-445.

Menkes J., *Immunitet jurysdykcyjny organizacji międzynarodowej – immunitet jurysdykcyjny państwa: kierunki wektorów* (http://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/30711/123-151_Immunitet%20jurysdykcyjny%20organizacji.pdf?sequence=1&isAllowed=y), s. 123-151 [data dostępu: 11 marca 2020 r.].

Musiał B., *Haracz za "wyzwolenie" Polski*, Rzeczpospolita z dnia 21 lipca 2007 r. (<http://archiwum.rp.pl/artukul/697370-Haracz-za-'wyzwolenie'-Polski.html>) [data dostępu: 21 stycznia 2020 r.].

Musiał B., *Niemieckie żądania roszczeniowe: Racje i prawa zgłaszających roszczenia w świetle historii* [w:] *Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 72-79.

Muszyński M., *Ograniczenie immunitetu państwa w zakresie niektórych działań iure imperii*, *Ius Novum*, Zeszyt 4, 2013, s. 60-83.

Muszyński M., *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej*. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze, Wydawnictwo STO, Bielsko-Biała 2003.

Muszyński M., *Skuteczność oświadczenia rządu PRL z 23.8.1953 r. w sprawie zrzeczenia się reparacji: rozważania w świetle prawa międzynarodowego*, *Kwartalnik Prawa Publicznego*, Nr 3, 2004, s. 43-79.

Muszyński M., Osiejewicz J., *Immunitet państwa: instytucja na rozdrożu prawa*, *Polski Przegląd Stosunków Międzynarodowych*, Nr 3, 2013, s. 43-71.

Nagan W. P., Root J. L., *The Emerging Restrictions on Sovereign Immunity: Peremptory Norms of International Law, the U.N. Charter, and the Application of Modern Communications Theory* (<https://scholarship.law.ufl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1586&context=facultypub>) [data dostępu 6 kwietnia 2020 r.].

Ney M., *Sovereign Immunities of States: A German Perspective* [w:] *Immunities in the Age of Global Constitutionalism*, red. A. Peters, E. Lagrange, S. Oeter, C. Tomuschat, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 2014, s. 32-39.

Olas E., *Immunitet jurysdykcyjny państwa w wybranych orzeczeniach sądów krajowych*, *Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego*, Vol. X, 2012, s. 48-62.

Sandorski J., *Nieważność zrzeczenia się przez Polskę reparacji wojennych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 3, 2004, s. 53-69.

Sandorski J., *Opieka dyplomatyczna a międzynarodowa ochrona praw człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2006.

Sandorski J., *Polnisch-deutsche Vermögensfragen. Eine polnische Sicht*, *WeltTrends-Papiere* 20, Tom 3, 2007, s. 33-54.

Sandorski J., *Znaczenie aktów jednostronnych dla współczesnych stosunków polsko-niemieckich*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 3, 2006, s. 31-42.

Sandorski J., *Zrzeczenie się w 1953 r. przez Polskę reparacji wobec Niemiec w świetle prawa międzynarodowego* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 123-155.

Scheermann H.-D., *Die Vereinbarungen der Siegermächte des II. Weltkrieges zur Nachkriegsentwicklung Deutschlands*, *Dialog Heft* 13, Der 8. Mai 1945 – Chancen für ein neues Deutschlands, s. 50-71.

Shaw M. N., *Prawo międzynarodowe*, Książka i Wiedza, Warszawa 2000.

Sierakowski B., *Wyłączenie osób narodowości niemieckiej z grona uprawnionych określonych w projekcie ustawy o świadczeniach pieniężnych przyznawanych niektórym osobom, których dotyczyły procesy nacjonalizacji*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 4, 2009, s. 77-94.

Sobański P., *Roszczenia Polski wobec RFN w świetle doktryny niemieckiej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu, Poznań 2019.

Sołtysiak D., *Podstawy prawne i implementacja odszkodowań niemieckich dla polskich ofiar eksperymentów pseudomedycznych w latach 1945-1989* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 269-293.

Terlecki O., *Najkrótsza historia drugiej wojny światowej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1984.

- Thürer D., *Modernes Völkerrecht: Ein System im Wandel und Wachstum – Gerechtigkeitsgedanke als Kraft der Veränderung?*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 60, 2000, s. 557-604.
- Winczorek P., *PRL między legalnością a niesprawiedliwością*, Rzeczpospolita z dnia 21 grudnia 2006 r., s. A9.
- Wyrozumska A., *Rozróżnienie immunitetu państwa oraz immunitetów dyplomatycznych* (https://www.researchgate.net/publication/337108440_Rozroznienie_immunitetu_panstwa_oraz_immunitetow_dyplomatycznych), s. 53-73 [data dostępu: 11 marca 2020 r.].
- Yang X, *Jus Cogens and State Immunity* (<http://www.nzlii.org/nz/journals/NZYbkIntLaw/2006/7.html>) [data dostępu 10 kwietnia 2020 r.].
- Zbarszewska A., *Dylematy międzynarodowej odpowiedzialności państw*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 1, 2007, s. 45-63.
- Zbarszewska A., *Prawnomiędzynarodowa odpowiedzialność za szkody transgraniczne w środowisku – problem prewencji*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 2, 2008, s. 109-123.